ТУКАЙ ТУРЫНДА ЯҢА КИТАП

[Бәяләмә: Габдулла Тукайның тормыш һәм иҗат хроникасы өчен материаллар (1886–1907) = Материалы к хронике жизни и творчества Габдуллы Тукая (1886–1907). – Казан, 2018. – 448 б.]

XX йөз башы татар әдәбияты күгендә якты йолдыз булып балкыган Г. Тукай яңа заман шигъриятенең нигез ташларын сала, халыкның моңлы җырчысына, аның рухи таянычына әйләнә. Алдагы буыннарга мирас булып калырлык әсәрләрендә үзен фәлсәфәче, олы гуманист, милләтвәрвәр шәхес итеп таныта. Тукай иҗаты бүген дә көч, илһам биреп кенә калмый, яшәеш сорауларына җавап табарга, киләчәккә өмет-ышаныч белән карарга ярдәм итә.

Милләт яшәеше символына әверелгән бөек Тукайның тормыш сәхифәләре, иҗат баскычлары һәрдаим зур кызыксыну уятып килә. Бу юлда инде зур эш башкарылып, бай мәгълүмат тупланды. Әдип турындагы истәлекләрдә, фәнни тикшеренүләрдә, вакытлы матбугатта чыккан язмаларда аның тормыш юлы, иҗаты шактый тулы күз алдына бастырыла. Ә.Х. Алиева, Ф.И. Ибраһимова тарафыннан төзелгән «Г. Тукай. Тормыш һәм иҗат елъязмасы» (2003) китабы шагыйрь яшәешен бер системага салып һәм туплап бирүнең уңышлы үрнәге булып тора. Ә инде әдип белән бәйле фәнни эзләнүләрнең уңышлы нәтиҗәсе рәвешендә 2016 елда «Тукай энциклопедиясе» дөнья күрә. Шуның белән бергә, ачыклык кертәсе, тулыландырасы сорау-мәсьәләләр әле байтак: «Әдип тормышында ул үзе булган, яшәгән урыннар нинди роль уйный?», «Шагыйрьнең нәселнәсәбе белән рухи бәйләнеше нәрсәдә чагыла?», «Тукай нинди шартларда әдәби иҗатка килә?», «Әдип иҗатында чагылыш тапкан тема-мотивларның реаль җирлеге нидән гыйбарәт?»

Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты галимнәре тарафыннан әзерләнеп, 2018 елда З. Рәмиев, М. Ибраһимов редакцияләвендә басылып чыккан «Габдулла Тукайның тормыш һәм иҗат хроникасы өчен материаллар (1886–1907)» китабы югарыдагы сорауларга җавап эзләү рәвешендә язылган. Хезмәтнең «Кереш» өлешендә искәртеп кителгәнчә, Тукайның тормышы һәм иҗатына бәйле мәгълүматлар, нигездә, аерым кешеләр шәрехләве аша килеп ирешкәнгә, алар субъектив бәяләүдән котыла алмый. Шуңа да төрле мәгълүматларны бергә җыю, туплау аша Тукай тормышын һәм иҗатын төрле яссылыкларда укучыларга тәкъдим итү чор таләбе булып тора. Ике томнан торачак китапның безнең кулдагы беренче томы Тукайның Казан артында үткән балачагы һәм Уральск шәһәрендәге тормыш һәм иҗат хроникасын күз алдына бастыра.

«Ходай шунда җан иңдергән, / Мин шунда туган...» дип аталган беренче бүлекчәдә

кечкенә Габдулланың, туганнан алып, 6 яшькә кадәрге тормыш сәхифәләре яктыртыла. Әдип иҗатына ачкыч табасың килсә, аның туган җиренә кайтырга кирәк, дигән фикер яхшы билгеле. Әдәбиятны өйрәнүдә «биографик метод»ны яклаучылар карашынча, туган җирнең табигате, тарихи сәхифәләре, булачак әдипнең әйләнә-тирәсе, туганнары, якыннары һәм аларның эш-гамәлләре – болар барысы да яшь күңелдә тирән эз калдырып, соңрак, гадәттә, тема-мотивлар буларак, әдәби әсәрләрдә киң чагылыш таба. Хезмәт авторлары да моны яхшы аңлап эш итә. Тукай туып үскән Казан арты төбәге татар халкы тормышында гаять мөһим урын алып тора. Бигрәк тә XVIII–XIX гасырларда ул үзенең мәдрәсәләре һәм аларда укып бөтен мөселман дөньясында танылу алган Г. Курсави, Ш. Мәрҗани кебек шәхесләре белән танылды. Шуңа да Тукайның балачагы белән бәйле Казан артындагы авыллар тарихы, Тукайның әти-әнисе, туганнары турындагы бай мәгълүмат әлеге чорны күз алдына бастыра. Иң мөһиме, төрле истәлекләрне, документларны бергә туплап бирү, аерым кешеләр шәрехләвендәге фикер-карашларны башка яктан карап бәяләү мөмкинлеге бирә. Белгәнебезчә, Тукайның бала чагын «Исемдә калганнар» автобиографик әсәрендә язылганча гына күзаллау киң таралган. Күпләр Габдулланың бик яшь булып, ул елларны хәтерендә сакламавын яисә бик томанлы гына белүен, ә әсәрнең исә авылдашлары, якыннары сөйләгәннәр буенча гына язылуын искә алмый. Шуңа да Габдулланың этисе Мөхәммәдгариф нәселе яисә әнисе ягыннан бабасы Зиннәтулла мулланың атаклы Кышкар мәдрәсәсендә белем алып, шагыйрь буларак та танылу алуы, балалары, шул исәптән оныгы Габдулла турында кайгыртуы турындагы истәлекләр, бер-берсен тулыландырып, әлеге шәхесләргә, вакыйгаларга карашмөнәсәбәтне баетып җибәрә. Без шуны ук «Тукаев» фамилиясе килеп чыгышы яисә Габдулланың Казанда Мөхәммәтвәли һәм Газизә тарафыннан тәрбиягә алынуы турында да әйтә алабыз. Әйтик, Тукайның фантазиясе аша гына әсәренә килеп кергән «Асрарга бала бирәм, кем ала?» дип кычкырып йөрү күренешен күпләр әлегәчә реаль чынбарлык итеп күз алдына китерә.

«Дөньяга иң элек күзем ачылган урыным» дип аталган бүлекчәдә Тукайның Кырлай авылы белән бәйле сәхифәләре ачыла. Кырлайга килгәндә Габдуллага инде 6 яшь. Аның дөньяга күзе ачылып, күп нәрсәне аңлый, белә башлаган вакыты. Авылның матур табигате, кешеләре, яшьтәшләре белән уеннары, шактый мул тормыш, крестьян хезмәте – боларның берсе дә булачак шагыйрьнең игътибарыннан читтә калмый. Нәкъ менә Кырлайда Габдулла беренче тапкыр мәдрәсә ишеген ачып, белем дөньясына аяк атлый. Аның инде характер сыйфатлары формалашып, ул сүзгә тапкыр, юморга бай, яхшы укучы малай булып үсеп килә. Кырлай белән бәйле вакыйгаларга хәлләр киләчәктә аның әдәби

иҗатында үзенчәлекле тема-мотивлар, халыкның яшәү рәвешен чагылдырган сыйфат-билгеләр рәвешендә киң урын алачак.

Хезмәтнең икенче бүлегенә Тукайның Уральск (Җаек) шәһәрендәге тормышы белән бәйле сәхифәләр туплап бирелгән. Бүген инде Казакъстан дәүләтенә кергән шәһәрдә Г. Тукай 12 елдан артык гомерен уздыра, үз чоры өчен әйбәт белем ала, төрки халыклар һәм Шәрык әдәбияты белән таныша, рус мәдәниятенә якыная һәм үзе дә әдәби иҗатка килә. Шуңа да китапның төп өлешен алып торган материаллар дүрт өлешкә бүленеп, яшүсмер Габдулла яшәгән мохитне, аңа йогынты ясаган шартларны, кешеләрне төрле яссылыкта карау, бәяләү мөмкинлеге бирә. Билгеле булганча, XVIII–XIX гасырларда Оренбург төбәге татар җәмгыятенең мәдәни үзәкләреннән берсе була. Татар сәүдәгәрләре салган Каргалы авылы – Сәет бистәсе даны еракларга тарала. Оренбургтан чагыштырмача ерак булмаган Уральск (Җаек) шәһәре дә, авторлар билгеләп үткәнчә, «татар халкының бер мәдәни үзәге булып, монда яшәүче татарлар шәһәрнең һәм төбәкнең икътисади, иҗтимагый һәм мәдәни тормышында зур роль уйнаганнар» (45 б.). Бу төбәкнең тарихына, күптөрле бәйләнешләргә караган материаллар чор рухын, халык тормышын күз алдына бастыра. Татар, рус, казакъ телләрендә дөнья күргән хезмәтләрдән, истәлекләрдән Уральскиның кайнап торган тормышы күзаллана. Әлеге шәһәрдә руслар, татарлар, казакълар күмәкләшеп яши, сәүдә эше алга китеп, төп урынны татар сәүдәгәрләре алып тора. Мәчетләр, мәдрәсәләр салына, мәдәни тормыш җанлана. Сәүдәгәрләр Садыйк Әмиров, Мортаза Гобәйдуллиннар тарафыннан салынган «Казан» миһманханәсе Уральск мөселманнары өчен мәдәни үзәккә әйләнә. Монда очрашулар, әдәби-музыкаль кичәләр үткәрелә. Әлеге чараларда казакъ яшьләре дә күпләп катнаша.

Авторлар билгеләп үткәнчә, «Тукай, шагыйрь буларак, төрле мәдәниятләрне үзенә сыйдырган Уральскида формалаша». Яшь егеткә әйләнә-тирәсе, якыннан аралашкан кешеләр зур йогынты ясый. Шуңа да Габдулланы чакырып китергән Газизә апасы (этисенең сеңлесе), аның ире Галиәсгар Госманов, рус теле укытучысы Әхмәтша Сираҗетдинов, этисе Мөхәммәдгариф белән бер мәдрәсәдә укыган, «Мотыйгия» мәдрәсәсенең мөдәррисе Мотыйгулла хәзрәт, аның улы, Уральскида татар вакытлы матбугатын оештыручы, Тукайдан журналист «ясаучы», соңрак беренче татар профессиональ җырчысы буларак танылу алган Камил Мотыйгый турындагы мәгълүматлар кызыксынып укыла, Тукай даирәсе турында бөтенлекле күзаллау тудыра.

Күп төрле мисаллар, фактлар, истәлекләр белән эзлекле һәм максатчан танышу – моңа кадәр калыплашкан фикерләрне чорга һәм вакыйгаларга бәйле субъективлыктан арындырып карарга, бәяләргә, нәтиҗәләр чыгарырга ярдәм итә. Бигрәк тә мәдрәсәдәге мохит, Шәрык

дөньясыннан, шул исәптән аның әдәбиятыннан мәгълүматлы хәлфә Камил Мотыйгый һәм яшь төрекләр хәрәкәтендә актив катнашканы өчен Россиягә качарга мәҗбүр булган, төрек һәм француз әдәбиятларын яхшы белгән Габделвәли Әмрулла кебекләр Тукайга гаять зур йогынты ясап, беренче чор иҗатының төп юнәлешләрен билгеләргә ярдәм итәләр.

Уральскида милли-мәдәни тормышның алга китеше, милләт гаме белән яшәгән кешеләр калкып чыгу, татар вакытлы матбугаты үсеп китүгә дә юл ача. Рус революциясе нәтиҗәсендә яулап алынган матбугат ирегеннән файдаланып, 1906 елның 15 октябрендә беренче татар журналы «Әлгасрелҗәдид» чыга башлый. Аерым чыганаклар күрсәткәнчә, журнал чыгаруга әзерлек алдан алып барыла. Мәдрәсә мөдәррисенең улы, Тукайның хәлфәсе Камил Мотыйгый тырышлыгы белән мәдрәсә шәкертләре 1903 елда ук кульязма «Әл-мәгариф» газетасы, соңрак «Әлгасрелҗәдид» кульязма журналы чыгара. Тукайның беренче әсәрләре дә «Әлгасрелҗәдид» аша беренче тапкыр укучыларга килеп ирешә. Патша хөкүмәте рөхсәте белән чыга башлаган «Әлгасрелҗәдид» журналы, Уральск шәһәре белән генә чикләнмичә, Урал һәм Идел буе мөселман дөньясында, казакълар арасында да тарала. Анда сәяси һәм иҗтимагый мәсьәләләргә, мәгариф һәм әдәбиятка караган материалларга киң урын бирелә. Журналның күп саннарына ясалган күзәтү, язмаларга бәйле шәрехләүләр, истәлекләрдә чагылган фактлар чор рухын тулы чагылдырып, Тукай әдәби иҗатка килгән дәверне тоемларга ярдәм итә. Журналда, танылып килүче язучылар Ф. Кәрими, Г. Гафуров-Чыгтай, Ф. Әмирхан, Г. Исхакыйлар белән бергә, рус әдәбияты үрнәкләре дә дөнья күрә. Әнә шундый шартларда Тукайны бөтен татар дөньясына таныткан шигырьләре – «Алла гыйшкына», «Сорыкортларга», «Пар ат», «И каләм» һ.б. – журнал битләрендә урын ала.

«Әлгасрелҗәдид» журналы белән бергә, Г. Тукай «Фикер» газетасында да актив басыла башлый. Авторлар язып үткәнчә, К. Мотыйгый наширлегендә һәм редакциясендә чыккан «Фикер» газетасы битләре яшь әдипнең актив җәмәгать эшлеклесе дә булып җитешүе»нә (...) юл ача. Күпсанлы истәлекләрдән, газета төпләмәләреннән мәгълүм булганча, Тукай редакторлык вазифасын да башкарган һәм иң актив авторларның берсе саналган. Монда аның «Мужик йокысы», «Хөррият хакында», «Государственный думага», «Яз галәмәтләре» кебек шигырьләре басылып чыга. Публицистик язмалары Тукайны оста журналист, милләтпәрвәр шәхес, ачы телле тәнкыйтьче итеп таныта. Редакциянең сәяси-иҗтимагый һәм социаль-милли мәсьәләләрдә кыюлыгы, актив позициясе газетаның киң танылуына китерә. Шуңа да аның битләрендә танылган шәхесләрдән Зариф Бәшири, Нәҗип Думави, Фазыл Туйкин, Ризаэддин Фәхретдин һ.б.ның әдәби әсәрләре, публицистик яз-

малары урын ала. Шунысы да игътибарга лаек, газетада казакъ бүлеге булып, аны Батырҗан Каратаев җитәкли. Тугандаш халыкның тормыш-көнкүреше, иҗтимагый хәрәкәткә тартылуы да басма битләрендә чагылыш табып, аның казакълар арасында да таралуына китерә. Китапның тагын бер үзенчәлеге шунда, анда бәхәсле мәсьәләләргә караган материаллар да урын ала һәм укучыга нәтиҗә ясау мөмкинлеге бирелә. Мисал өчен, Уральск сәүдәгәре М. Гобәйдуллин, хәйрияче буларак, шәһәрнең татар җәмгыятенә, шул исәптән мәчет-мәдрәсәләргә даими булышып тора. Тукай исә аерым фактка таянып, «Матбага белән уйнаган бер байга» шигырендә аны төрлечә кимсетә, хисләренә таянып, субъектив бәя бирә.

«Шаярсаң күрсәтер «Уклар» / Яңак төптән утларны» дип аталган бүлекчәдә Тукайның «Уклар» журналы белән бәйле тормышына, иҗатына караган материаллар урын ала. Фәнни хезмәтләрдәге, шул чор вакытлы матбугатындагы мәгълүматлар, истәлек язмалары аша әлеге журналның оешуы, мәйданга чыгуы, эчтәлеге, максат-бурычлары күз алдына бастырыла. Тукай бу басмада да редакторлык вазифасын башкара, актив язышa. Күп төрле чыганаклар шуны күрсәтә – журналның авторлары аз булганлыктан, шагыйрь фельетон һәм памфлетларларны күп язып, еш кына, төрле тәхәллүсләр куллана. Бу исә аларның авторын төгәл ачыклауны бермә-бер кыенлаштыра. Журнал үзенең төп юнәлешен эзлекле саклый һәм татар җәмгыяте үсешен тоткарлап торган һәртөр искелекне усал тәнкыйтьли. Авторлар ассызыклап үткәнчә, «журналның күп сәхәифәләрендә татар халкын искелеккә ябышып ятмаска, башка милләтләрдән гыйбрәт алып, алга карап эш итәргә өйдәүләр чагылыш таба» (104 б). Шунысын искәртик, журналдагы эшчәнлеге Тукайның әдәби иҗатына бай материал бирә, алар сатирик образлар, алым-чаралар рәвешендә чагылыш таба.

Хезмәтнең *«Җырлап торам, торган җирем тар булса да...»* дип аталган бүлекчәсендә Тукайның Уральск чоры поэзиясенә күзәтү ясалып, бәя бирелә. Уральскидагы тормышының соңгы 3 елында шапгыйрь актив иҗатта була. Аның «Уральск чоры шигърияте ул – (...) кыска гына вакыт эчендә һәм бик яшь килеш табигать биргән сәләтнең, әдәби тәҗрибә баскычын узып, зур талантка әверелү вакыты» (111 б). Әлеге үзенчәлекне ачыклау максатында Тукай шигырьләре әдипнең шул чор әдәби мохитенә нисбәтле эзләнү юнәлешләрен билгеләү, фәлсәфи-эстетик тирәнлеген, сыйфатын һәм үсеш-үзгәреш юлларын ачыклау рәвешендә тикшерелә. Тукай, беренче чиратта, күпгасырлык татар әдәбияты традицияләрендә формалаша. Моны иҗатында киң урын алып торган уртак образлар, халык иҗатыннан килүче халыкчан сурәталымнар дәлилли. Шагыйрь суфыйчылык әдәбиятын да яхшы белә. Аның иҗатындагы Коръән мотивларында, дини эчтәлектә суфыйчылык традицияләре ачык

тоемлана. Р. Харрасова билгеләп үткәнчә, Тукайга гарәп-фарсы һәм төрек әдәбиятлары да зур йогынты ясый. XVIII гасыр ахыры – XX гасыр башында төрек әдәбиятының күпләп тәрҗемә ителүе дә эзсез калмый билгеле. Шагыйрьнең башлангыч чор иҗатында төрек теленең күп урын алуы да шуның белән аңлатыла. Тукайның башлангыч чор әсәрләре сәнгати планда йомшаграк, теле дә авыр, әмма аларда, Тукайга хас үзенчәлекләр буларак, детальләр дөреслеге, капма-каршылык алымы, прототиплардан файдалану һ.б. урын ала. Шагыйрь өйрәнү дәверен тиз арада үтеп, татар тормышын торгынлыктан чыгаруны алга куйган тема-мотивларга мөрәҗәгать итә. Милли тормышны бөтен каршылыгында чагылдыру максатында йокы һәм наданлык, яшь каһарман һәм каләм кебек мотивлар бер әсәреннән икенчесенә күчә барып, кайберләре тотрыклы лейтмотив булып формалаша.

Бу чорда әдип фольклордан, урта гасырлардан килүче традицияләрне заман рухы белән бәйләп, мәгърифәтчел эчтәлек белән сугарып, милләт язмышы мәсьәләсен алга куя. Язма авторы искәртеп үткәнчә, гомум милли мәнфәгатьнең шәхси теләкләрдән өстенлеге фикерен татар укучысына тәкъдим итеүе белән ул өр-яңа сүз әйтә. Хезмәттә әдипнең мәхәббәт темасына, пейзаж сурәтләренә, яшәеш фәлсәфәсенә караган шигырьләре дә әтрафлы бәяләнеп, сыйфат-билгеләре ачыклана. Рус әдәбиятына таянып язылган шигырьләре дә шагыйрьнең сәнгати эзләнүләрен, үсеш-үзгәрешен аңларга ярдәм итә. Уральск чоры иҗатыннан күренгәнчә, Тукай Яңарыш дәвере казанышларын үзләштерә барып, милләт гаме белән яшәүче шәхес булып күтәрелә һәм халыкчан шагыйрь булып таныла.

Шулай итеп, «Габдулла Тукайның тормыш һәм иҗат хроникасы өчен материаллар (1886–1907)» җыентыгы (төзүчеләре – З.З. Рәмиев, М.И. Ибраһимов, Г.М. Ханнанова, Ә.Х. Алиева, Н.Ш. Насыйбуллина, Р.Ф. Харрасова, А.И. Әхмәтова) Тукай яшәгән чорны, аның әйләнә-тирәсен, шәхес һәм әдип буларак формалашуга китергән мохитне бөтенлекле күз алдына бастыра, байтак сорауларга ачыклык кертә. Китапның татар һәм рус телләрендә булуы да укучылар даирәсен бермә-бер киңәйтеп җибәрә һәм аларны бөек шагыйрьнең әдәби дөньясына якынайтуга хезмәт итә.

Закирҗанов Әлфәт Мәгъсүмҗан улы,
филология фәннәре докторы, профессор, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият белеме бүлеге мөдире